

Іван МОНОЛАТІЙ

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ЕТНОКУЛЬТУРНІ ВЗАЄМИНИ В ГАЛИЧИНІ

Розвиток національної культури посідає одне з пріоритетних місць у сучасній українській державі, адже її важливим складником є суспільне і духовне обличчя нації. Сьогоднішній стан історико-етнологічних досліджень в Україні ще не задовільняє наукові потреби вивчення історичних зв'язків українського і німецького народів у Галичині. Науково висвітлені лише окремі аспекти цієї багатопланової проблеми. Нагромадження чималого дослідницького матеріалу, його всебічний аналіз, зіставлення висновків різних авторів і виокремлення певних етапів історії українсько-німецьких етнокультурних взаємин у Галичині дають можливість комплексно представити закономірності громадсько-політичного і національно-культурного становлення галицьких німців з найдавніших часів до початку ХХ ст. Дослідження політичної, духовної і матеріальної культури німецьких поселенців Галичини має велике пізнавальне, виховне та практичне значення.

В історії міграційних процесів у Центральній і Східній Європі особливу роль завдяки географічному розміщенню відіграла Галичина. Вона розташована на рубежі двох великих світових культур: греко-візантійської на Сході та латинської на Заході. Взаємовпливи цих двох культур у різний час, починаючи від трипільської культури та середньовіччя й до формування модерних націй, здійснювалися через Галичину, виразно позначившись на історико-культурних, соціально-економічних, духовних контактах і взаєминах автохтонного українського населення з представниками інших націй і народностей. Вирішальний вплив на пошкваллення чи послаблення міграції в цьому регіоні у різні історичні періоди мали важливі політичні події, умови розвитку економіки і торговельного руху, особливості релігійних вірувань і духовного життя сусідніх суспільностей і культурних середовищ Європи¹.

Давня і модерна історія Галичини становить не просто сукупність окремих подій і процесів, фактів матеріального життя тощо, а є органічно самостійним, оригінальним культурним явищем європейської цивілізації. Культуро- й етногенез давнього населення краю відзначалися складністю й багатолінійністю². Археологічні й писемні джерела свідчать, що внаслідок постійних міграцій давнє населення Галичини ніколи не було етнічно й культурно однорідним, на її території формувалися певні мікрорегіони або історично-культурні області.

Основним районом поширення культури лінійно-стрічкової кераміки або дунайської (друга половина V тис. до н.е.) була Центральна Європа до Рейну. Культура дунайської кераміки представлена також у Польщі та в Україні – на Волині й Поділлі³. До семи основних шляхів поширення цієї культури в Європі археолог Я. Пастернак відніс ще такі: 1) з Чехії на північ, над Лабу, в околицю між Дрезденом і Мульдою, від Липська на захід до Гарцу включно, до Турингії, на північ від Гарцу до Бравншвайг. Припускають, що ці землі мали зв'язок з Південною Ганноверщиною, Вестфалією та Надрейнням; 2) вздовж Дунаю в Південну Німеччину, Вюртенберг, горішнє Надрайння, на північ в околиці Кобленцу й Кельну, у Вестфалію та Бельгію; 3) з околиць Кракова на схід до коліна Сяну біля Перемишля, горішнє Подністров'я вздовж Дністра на південний схід, доходячи до північного кордону Буковини. Носії цієї культури проводили

жваву торгівлю виробами з обсидіану на Подністров'ю не лише зі спорідненим народом буківської культури на південному боці Карпат, але й з Галичиною, Долішньою Австрією, Моравією, Шлезьком і Повислюю⁴.

Контакти між праукраїнцями та германськими і германо-кельтськими племенами (бастарнів, скірів) виникають у другій половині I тис. до н.е. Окремі поселення кельтів-галатів, яких почали витісняти з Центральної Європи германські племена та римська адміністрація, з'явилися на Прикарпатті в кінці II ст. до н.е., а через цю територію наприкінці I ст. до н.е. просуваються до кордонів Римської імперії окремі загоны германців-лугіїв (вандалів)⁵. Одночасно відбувається розселення слов'ян з Північного Прикарпаття на території Середньої і Західної Європи, а у IX – X ст. були відомі уже поселення слов'ян між Гамбургом і Любеком⁶. Слов'яни у процесі контактів збагачуються знаннями про форми суспільної та військової організації, свідченням чого є поява таких термінів, як «князь», «дума», «полк», «меч», «шолом», «шати», «мито», «хижа», «хлів», «тин», «колодязь» тощо. Ці контакти продовжуються в II – IV ст. у численних контактах ранньослов'янської держави антів з сусідньою Готською державою, розгромленою в 375 р. гунами. У цих контактах східні слов'яни зустрічаються, через готських місіонерів, вперше з християнством⁷. Мовознавчі розвідки вчених української діаспори показують, що такі мовні запозичення, як «церква», «хрест», «нін», «ніст», «самана», з'являються на українських землях уже в цей період⁸. Українська мова, наприклад, успадкувала деякі германізми з праслов'янської мови, яка мала запозичення з прагерманської, готської й балкано-германських мов, що стосувалися військово-політичних і торговельних організацій, матеріальної культури і почасті християнської термінології (меч, полк, князь, король, лихва, цята, хижа, морква, нін). За дослідженням мовознавця Ю. Шевельова⁹, кількість і добір германізмів зближують українську мову із західними слов'янськими мовами.

Найактивнішим у політичному і культурному планах осередком етнокультурних контактів у період занепаду Старокіївської держави було Галицько-Волинське князівство (королівство). На окрему увагу заслуговує роль цього князівства в Європі у XIII – XIV ст., зокрема його широкі дипломатичні і військові зв'язки за князювання Романа Мстиславича, Данила Романовича, а пізніше – Лева Даниловича. Після 30-х рр. XIII ст. Галицько-Волинське князівство на деякий час перебирає на себе представництво кількох князівств Русі-України, які перебували під татаро-монголами. Монарший двір цього князівства стає головним суб'єктом міждержавного життя та контактів з багатьма землями і країнами¹⁰.

Між Галицько-Волинською державою і землями Мазовії, Угорщини, Чехії та інших народів від другої половини XII і в перших десятиліттях XIII ст. існували близькі відносини, велося регулярне, часто інтенсивне громадське (міжбоярське) і міждержавне дипломатичне листування¹¹. Один із перших збережених документів князівської канцелярії Юрія Болеслава Тройденевича написаний у березні 1327 р. Це лист князя до генеральних магістратів Тевтонського ордену в справах відновлення міждержавних відносин і лист з обіцянкою боронити землі ордену «від татарів та від будь-якого іншого ворожого нападу»¹². Матеріали і студії історика О. Купчинського вказують на можливість існування великого за обсягом листування у зв'язку з представленням Юрія Болеслава на галицько-волинський престол. Велику зацікавленість у цій справі виявляли Польща, Литва і Тевтонський орден. Свідченням цього є заповіщення князя в грамотах 1325 і 1327 рр. у прихильному ставленні князівства до Пруссії. До таких заповіщень цей князь вдавався і пізніше, коли до влади прийшли великі маїстри ордену – Людер і Теодорик з Альденбурга¹³. Вважають також, що князь Юрій Болеслав

листувався з Пруссією і Литвою у зв'язку з польсько-угорською угодою щодо Галицької Русі, укладеною в 1339 р.

Дослідження традицій німецької культури в Галичині та німецько-українських зв'язків показує, що Галичина як історичний регіон України постійно викликала зацікавленість у німецьких князівств-держав та Австрії, вихідці з яких здавна оселялися на її території¹⁴. Німецькі переселенці, більшість яких була зайнята в торговельно-комерційній сфері, сприяли входженню України до системи європейської торгівлі, активному обміну в галузі культури.

Підтвердженням того, що німці займали особливе місце у структурі міського населення краю, було витворення ними й першої магдебурзької громади Львова, життя якої зафіксоване у найстарішій збереженій книзі міських самоврядних органів 1382 – 1389 рр. Німці заселили південну частину міста над Полтвою, де і виник новий міський осередок з центром на теперішньому Старому Ринку¹⁵. У маловідомому німецькому описі України Мартина Груневега згадано, що “у цьому місті, як і у Венеції, стало звичним зустрічати на ринку людей з усіх країн світу в своїх уборах: угорців у їхніх малих магерках, козаків у великих кучмах, росіян у білих шалках, турків у білих чалмах. Ці всі у довгому одязі, а німці, італійці, іспанці – у короткому. Кожен, якою б мовою він не говорив, знайде тут свою мову”¹⁶.

Протягом XV – початку XVI ст. у німецькому середовищі Галичини формується перший міський патриціат, який охоплював родини Арнестів, Бухгольців, Гельбеземів, Геннігів, Гольдбергів, Зінріхів, Зоммерштайнів, Клопперів, Ліндерів, Раммерів, Смелдфельдів, Темплів, Фрідріхів, Чорнбергів, Шелерів, Штайнкелерів, Штехерів, Шропів¹⁷. Історик Н. Яковенко зазначає, що “дехто з них, поступово нагромаджуючи капітал і землю, отримував шляхетство, міняючи при цьому старе родове ім'я на прізвище, утворене за поширеним серед тогочасної шляхти звичаєм – від назви населеного пункту, яким володів шляхтич”¹⁸. Так, уже в середині XVI – в XVII ст. у Львові замешкали німецькі міщанські родини Йоганна Зоммерштайна, Ніколаса Ціммерманна, Андреаса Клоппера, Пауля Гольдберга, Йоганна і Мартіна Ганеля, Лоренца Кребля і Куршнерів. Саме вони заклали перші німецькі поселення довкола цього міста – Зоммерштайngoф, Клоппергоф, Гольдбергоф, Креблівку, Кушнарівку¹⁹.

У другій половині XVIII ст. на цілому європейському континенті відбувалися цивілізаційно-культурні та суспільно-економічні зрушення, що спричинили повалення старої феодальної структури суспільства і появу нових національно-культурних суспільностей²⁰. Інкorporація Галичини за першим поділом Речі Посполитої 1772 р. до складу австрійської монархії позначилася на всіх формах її економічного та суспільно-політичного життя.

Одним із перших заходів австрійської адміністрації було значне реформування соціально-економічної та адміністративної сфер управління. Ставлення Габсбургів до Галичини як до слабозаселеної і промислово відсталої провінції дозволяло уряду вирішувати демографічні проблеми старих територій, здійснювати нову урбанізаційну політику, а також спроваджувати переселенців з Німеччини та Австрії²¹. Заходи, спрямовані на проведення розселення в імперіях епохи абсолютизму, мали кількісний характер. Організаційні заходи Австрійської держави щодо розміщення німців на захоплених нею територіях здійснювалися з метою збільшення кількості населення (і таким чином – вищих зборів податків) на малозаселених землях. Порівняно з аналогічними заходами у Пруссії, Австрії та Росії колонізаторська політика Марії Терезії (1774-1781 рр.), Йосифа II (1781-1785 рр.), Франца I (1802-1805 рр.) та приватні заходи колонізації (1815-1830 рр.) у відносно густонаселеній Галичині мали позитивний

характер²².

Завдяки засохувальній політиці уряду Австрії в галицьких містах і селах наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. поселилося чимало німецьких ремісників і купців, у сільській місцевості виникло 186 німецьких колоній*, які розміщувалися переважно в східній частині Галичини²³. Австрійський уряд протегував переселення в Галичину мешканців німецьких провінцій і сусідніх країн – Пруссії, Саксонії, Баварії, Фландрії, Польщі, Чехії. У перші роки німецької колонізації Східної Галичини виникло приблизно 150 німецьких автономних поселень²⁴. Районами, з яких емігрували німці у Східну і Південно-Східну Європу протягом XVIII ст. були Пфальц та сусідні області Гессен, Середня Рейнська земля, Гунсрюк, Люксембург, Мозельська земля, Саарцина, Лотарингія, Ельзас, Баден, Вюртемберг²⁵.

Багато німецьких колоністів прибувало на нові землі, починаючи з 1783 р. (у цей рік виникає понад 35 % усіх німецьких колоній, які існували в Галичині у 80 – 90-х рр. XVIII ст.). За графіком німецького історика Г. Брауна²⁶, упродовж червня 1782 – січня 1786 рр. до Галичини переїхало 14257 німців; у 1802-1803 рр. ця кількість доповнилася ще 478 особами (разом – 14735 поселенців). Зокрема, в період 1783-1784 рр. до східної частини Галичини було спроваджено німців із територій Райнлянд-Пфальц (8393 особи), Саарцини (1424), Гессен (1177), Вюртемберг (1060), Баден (760), Баварії (199), Саксонії (50), Ельзас-Лотарингії (416), Люксембурга (69)²⁷. Австрійська колонізаторська політика в Галичині своє головне завдання вбачала у полегшенні процесу інтеграції краю в багатонаціональну структуру Австрійської монархії та його онімечення, збільшенні народонаселення, впровадженні у сільському політикумі прогресивніших форм господарювання. Тому заселення краю німецькими колоністами певною мірою мало сприяти соціально-економічному розвитку.

Німці брали безпосередню участь у вирощуванні нових для Галичини сільськогосподарських культур (овес, ячмінь, кукурудза, конюшина) та впровадження нових методів господарювання. Слід підкреслити, що насправді колоністи отримували меншу економічну допомогу з боку Австрійської держави, ніж було передбачено. Австрійський уряд віддавав у розпорядження поселенців безплатно основних свійських тварин (двох коней або биків, двох корів, двох свиней), сільськогосподарські знаряддя та інструменти для домашнього господарства (залізний плуг, залізна борона, віз, тяглова зброя для робочої худоби, коси, серпи, вили для сіна, вила для гною, лопати)²⁸.

Незважаючи на зміну умов проживання, німці не лише адаптувалися, а й поступово розселилися по всій території Галичини. Так, у середині XIX ст. в Галичині проживало 93387 осіб німецької національності²⁹. За нашими підрахунками, найбільше галицьких німців було зосереджено у Львівському (8, 28 %), Золочівському, Самбірському і Стрийському округах (3 – 4, 5 %), в інших восьми адміністративних округах Східної Галичини – не більше 2 % від загальної кількості населення³⁰. Австрійський уряд і власники маєтків на місцях (поляки, євреї) протегували німецьким колоністам, що дозволяло останнім краще розвивати в колоніях землеробство і тваринництво³¹.

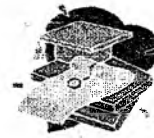
Німці дотримувались своїх традицій ведення господарства. Так, відомий історик та громадський діяч Я. Головацький у листі від 13 серпня 1839 р. повідомляв: “Порівнюючи ведення хати й господарства німецького колоніста з місцевим жителем, бачив я всюди велику різницю. Німецькі хати на селі збудовані в ряд і творять рівні

* Колонією називалося поселення з населенням щонайменше 20 родин, які творили автономну адміністративну одиницю (гміну).

вулиці; двоє вікон виходять на вулицю, а двері на довге, вузьке подвір'я ... Хата українця стоїть у глибині широкого подвір'я, двері мусять виходити на південь, а одне вікно на схід ... У німця господарські будинки, розташовані в одному ряду. Найближче стоїть стодола. Подвір'я українця кругле; возівня, стайня, хліви стоять довкола. Стодола стоїть окремо. У німця на самім подвір'ї є яма, а до неї зі стайні і обори стікає гноївка. В ями гній викидається з хліва. Подвір'я в українця відгороджене плотом або хлівцем і там є яма для гною, але гній вивозять просто в поле. У кожного німця є криниця на подвір'ї, в українських околицях до одної студні нераз пів села ходить ... Швабські села тягнуться уздовж і творять одну велику вулицю. Німецькі села частіше скупчені (звичайно, на рівнинах). Поля німців тягнуться від хати і городу рівною смугою. Українці мають по всіх сторонах села розкинуті клаптики, мабуть, щоб остерегтися перед кривдою і несправедливістю, щоб один не дістав урожайного, а інший поганого ґрунту. Шваб, коли осяде в лісі, відразу береться вирубувати, корчувати ліс, і за кілька років гушавина перетворюється в чисті поля. Українець спершу зрубає дерева, скоріше з господарської потреби, заготовляє сіно, випасає худобу, наче б йому шкода було силою руйнувати природу. Він радо сам виростить шматок лісу чи гушавину, де міг би займатись бджільництвом або поставити курінь. Німець узагалі вже відразу при заселенні може вести своє господарство системно, бо не підлягає ніякому примусу. Українець залежний від панської волі і господарює так, як дозволять йому обставини. Німець оре, сіє, збирає, коли настає пора і коли хоче, а українець тоді, коли вільний від роботи на пана ... Шваб наймає інших людей для допомоги і платить грішми, особливо до молотарки³².

Зі спогадів німецьких переселенців дізнаємося про їх побут та соціальне становище в нашому краї³³. Мешканці однієї з таких колоній – Флеберг на Коломийщині зазначали, що “житло було досить просто обставлене, але цього було цілком достатньо для задоволення потреб. У більшій кімнаті з двома вікнами зі сторони двору ... біля стіни стояли два дерев'яні бамбетлі. Ці ліжка схожі на теперішню спальну кушетку, тільки вони виготовлялися з простого дерева. ... Поперек стояла лавка зі спинкою, перед нею був великий стіл з простими дерев'яними стільцями. Біля середньої стіни стояла широка лавка для батьків, а в кутку була розташована мурована з цегли піч. Біля стіни до сіней було досить гачків, щоб вішати туди кухонний посуд – ополоник, підилко, терку, качалку для тісла. З іншого боку, біля вхідних дверей, було місце, де знаходилась підставка для порцелянових тарілок. “Велика” кімната була звичайно невеликою, але цю назву вона отримала тому, що вона була краще обставленою, туди рідше заходили і лише в крайньому випадку у цій кімнаті спали. ... Численні гачки на стінах використовували для того, щоб вішати на них святкові сукні, а в дерев'яні скрині складали білизну. Заможніші сім'ї мали вже навіть шафу для суконь. У сінях знаходилася літня пічка, інколи також у сінях була і поличка для щоденного посуду... Комірчину використовували влітку здебільшого як ідальню, а взимку – як спальню для дітей. У спекотні літні місяці часто відбувалося переселення з тісних кімнаток у комору – діти вважали це дуже романтичним – розбити нічний табір у коморі зверху на соломі³⁴.

Тривалий час німецькі поселенці трималися відособлено від українського населення, але з часом ця відмежованість послаблювалася, налагоджувалися добросусідські взаємини з представниками як польської, так і української національностей³⁵. Дослідники німецьких колоній – історики-краєзнавці Й. Габер і А. Шнайдер – відзначали, що німці – привітні, дуже працьовиті люди, живуть з українцями в дружбі й злагоді і дотримуються звичаїв своїх батьків³⁶. Встановлено, що між собою колоністи розмовляли рідною мовою: багінсберці (колонія Багінсберг) –

швабським, а бабїлонці (колонія Новий Бабїлон) – баварським діалектами³⁷. Характеризуючи українсько-німецькі відносини в колонії Бекерсдорф (пізніше – Фалькенштайн) на Підгаєччині, сучасники відзначали, що “колонія мала великий вплив на довколїшне населення. Від них українські селяни перебирали вживання залїзного плуга, залїзом кований віз, колесо до прядення, випїтання з соломи кошиків для хліба і вживання добрив на полі. Від українців бекерсдорфці перейняли рїздвяні і великодні звичаї, звичаї на ніч Івана Купала, весільні святкування, спочатку однотижневі, згодом триденні, а опісля одnodенні, поливаний понедїлок, природне лікування людей і худоби, рїзні забобони, гречанї страви (невідомі німцям до переселення), голубці, картопляники, кутю, борщ і вареники. Навчилися будувати загати навколо хат, вживати коромисла, а багато українських слів увїйшли до їхньої розговірної мови³⁸.”

Свідченням налагодження відносин можна вважати співпрацю німецького та українського населення села Надїїв, що на Стрийщині. Так, в другій половині ХІХ ст. тут оселилося 40 родин німецьких переселенців, які “говорили з селянами по-українськи³⁹”. У цей час значно розвивалися громадські товариства і спілки. Вслїд за колонізаційними процесами в містах і містечках Галичини створювалися народні німецькі товариства і об'єднання: в Бредгаїмі, Дїамантгаїмі, Гельзендорфі, Маковїї, Ляндестрой, Енгельсберзі, Йозефсберзі та Бурчицях Нових та ін. жваву діяльність вели суспільні, церковні та спортивні організації⁴⁰.

Таким чином, українсько-німецькі етнокультурні процеси в досліджуваному регіоні здійснювалися завдяки багатовіковому перебуванню німців на території Галичини, що значною мірою визначило локалізацію нових німецьких поселень. Емігрування німців на українські землі Галичини зумовлювалося, з одного боку, економічними та суспільно-політичними процесами, які відбувалися у Південно-Західній Німеччині, а з іншого – колонізаційною та урбанізаційною політикою Австрійської імперії у Східній Галичині; визначалося об'єктивною потребою в спеціалістах для розвитку різних галузей економіки та культури. Сприятливим культурно-етнічним середовищем, у якому здійснювалося адаптування більшості новоприбулих вихідців із німецьких земель, стали німецькі колонії. Заселення Галичини німецькими колоністами певною мірою сприяло соціально-економічному, культурно-освітньому та громадсько-політичному розвитку краю, процесам європеїзації культури та побуту Галичини.

1. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. І. До початку ХІ віка. – Видання третє, доповнене. – К., 1913. – С. 140-149; Stökl G. Osteuropa und die Deutschen. Geschichte und Gegenwart einer spannungsreichen Nachbarschaft. – Oldenburg-Hamburg, 1967. – S. 93, 99-100.

2. Домбровський О. Антиподи ранньоісторичних процесів Євразії // Студії з ранньої історії України. Збірник праць. – Львів – Нью-Йорк, 1998. – С. 87, 88; Дейвіс Н. Європа: Історія. / Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. – К., 2000. – С. 71.

3. Пастернак Я. До проблеми поширення й хронології лінійно-стрічкової кераміки в Європі. – Авґсбург, 1948. – С. 3.

4. Там само. – С. 7, 10.

5. Пелецишин М. А. Зв'язки давнього населення України і Європи (V – II тис. до н. е.). – Львів, 1996. – С. 6-8.

6. Історія Прикарпаття // Мій рідний край – Прикарпаття. / Відп. ред. В. І. Кононенко. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 38-39.

7. Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях / За ред. М. Антоновича. – Нью-Йорк – Торонто-Париж-Мюнхен, 1976. – С. 73.
8. Бичко І.В. Німеччина // Українська культура: Історія і сучасність. Навч. посібник / За ред. С.О. Черепанової. – Львів, 1994. – С. 326.
9. Ю[рій] Ш[евельов]. Германізми // Енциклопедія Українознавства. – Т. 1. – Перевидання в Україні. – К., 1993. – С. 365.
10. Грабовецький В. Столиця Ростиславичів і Романовичів у міжнародних відносинах XII-XIII століть (до 1100-річчя заснування Галича) // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історичні науки. – Вип. I. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 3-13; Котляр М. Дипломатія галицьких і волинських князівств XII-XIII ст. // Київська старовина. Науковий історико-філологічний журнал. – К., 2000. – № 4 (334). – С. 3-14.
11. Купчинський О. Із спостережень над розвитком документа та діяльності князівської канцелярії Галицько-Волинських земель XIII – першої половини XIV століть // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1996. – Т. ССXXXI. – С. 59.
12. Там само. – С. 98.
13. Там само. – С. 99; Die Romanovici von Halic-Wladimir // Rhode G. Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung. – Bd. I. – Köln-Graz, 1955. – Genealogische Tafel 4.
14. Werdt Ch., Von Halyc-Wolhynien-Rotreußen-Galizien: Im Überlappungsgebiet der Kulturen und Völker // Jahrbucher für Geschichte Osteuropas. – München, 1997. – Bd. 45, Hf. 2. – S. 269 – 272.
15. Halibej M. Das Burgertum von Lemberg // Das ukrainische Lwiw-Lemberg. – München, 1954. – S. 27, 28; М[аркіян]. Т[ерлецький]. Нарис історії України. Лекція 2: Галицько-Волинська Держава // Вступний курс українознавства (Український Народний Університет). – Рік I, зошит 2. – Мюнхен, 1953. – С. 18, 25.
16. Цит. за: Ісаєвич Я. Мандри Мартина Груневега – маловідомий німецький опис України на переломі XVI-XVII ст. // Німецькі колонії в Галичині: Історія – Архітектура-Культура / Впор., ред. Г. Петришин. – Львів, 1996. – С. 36.
17. Müller S. Galizien und sein Deutschtum. Eine Dokumentation aus Sepp Müllers Nachlaß erzählt durch Unterlagen des Hilfskomitees der Galiziendeutschen 1948 – 1951. – Bd. I. – Stuttgart, 1999. – S. 1.8.
18. Яковенко Н. Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 84.
19. German L. Die deutsche Colonisation // Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. – Wien, 1898. – Bd. 19. – S. 474-478.
20. Деліс Н. Європа: Історія. – К., 2000. – С. 485, 487.
21. Петришин Г., Іваночко У. Скільки міст було у Галичині в австрійський період (1772-1918)? // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 1998. – № 1(2). – С. 151.
22. Bredecky S. Historisch-statischer Beytrag zum deutschen Kolonialwesen in Europa, nebst einer kurzen Beschreibung der deutschen Ansiedlungen in Galizien in alphabetischer Ordnung. – Brünn, 1812. – S. 2-4.
23. Schankweiler E.-J. Wirtschaftliche und soziale Gründe für die Auswanderung der Deutschen aus der Pfalz Ende des 18. Jahrhunderts // Zeitweiser der Galiziendeutschen. – Stuttgart, 1998. – S. 36.

24. Монолатій І. Німецькі колонії Галичини в таблицях: довідник. – Коломия, 2000. – С. 15-18, табл. 1, 2.
25. Штойко П. Географія німецьких колоній у Галичині кінця XVIII – початку XX століть // Німецькі колонії в Галичині. – Львів, 1996. – С. 68-69; Kaindl R.-F. Das Ansiedlungswesen in der Bukowina seit der Besitzergreifung durch Österreich. Mit besonderer Berücksichtigung der Ansiedlung der Deutschen. – Innsbruck, 1902. – S.8-9, 20.
26. Braun F. Die Herkunft der josefinischen Siedler Galiziens // Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch. / Zusammengestellt Von J. Krämer. – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. – S. 52.
27. Ibid. – S. 57-59.
28. Монолатій І. С. Німці у Галичині (1772-1923): координати німецько-українських взаємин. – Львів-Коломия, 2001. – С. 8-11.
29. Підраховано за: Монолатій І. Німецькі колонії Галичини в таблицях: довідник. – Коломия, 2000. – С. 19-23, табл. 3-4.
30. Там само. – С. 19-22, табл. 3.
31. Монолатій І. С. Евреи и немцы – жители сельскохозяйственных колоний Галиции (конец XVIII – начало XX вв.) // Материалы Восьмой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Часть 1. – Москва, 2001. – С. 57.
32. Головацький Я. Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана в листах до приятеля Л. [лист № 8 від 8 серпня 1839 р.] // Подорожі в Українські Карпати. / 3б., упор. М. Вальо. – Львів, 1993. – С. 85-88.
33. Unterschütz R. Deutsche Siedlungen im ostgalizischen Raume Kolomea // Zeitweiser der Galiziendeutschen. – Stuttgart, 1976. – S. 37, 38.
34. Kolmer S. Die historische Entwicklung der deutschen Sprachinsel Galizien: Mariahilf, Flehberg, Rosenheck. Vororte der Stadt Kolomea. – Gifhorn, 1993. – S. 63.
35. Nachtigal R. Die ukrainische Nationalbewegung in Österreich-Ungarn von 1867 bis 1914. Hausarbeit zur Erlaudung des Magistergrades der Philosophischen Fakultät der Westfälischen Wilhelms-Universität zu Munster (Westf.). – Munster, 1992. – S. 64-71; Müller S. Das Zusammenleben Von Deutschen und Nichtdeutschen in Galizien // Heimat Galizien: Ein Gedenkbuch. – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. – S. 253-254.
36. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України. – Ф. 141 (фонд О.Чоловського-Сас), оп. 1, спр. 1208, арк. 21.
37. Krämer J. Die Mundarten der galizischen Schwabensiedlungen // Zeitweiser der Galiziendeutschen. – Stuttgart, 1962. – S. 65-66.
38. Яворська-Сокольська З. Бекерсдорф // Підгасцька земля. – Нью Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1980. – С. 381.
39. Грицишин І. Надіїв // Стрийщина: Історично-мемуарний збірник. – В 3-х т. – Нью Йорк-Торонто-Париж-Сідней, 1993. – Т. III. – С. 283.
40. Landes-Gesetz- und Verordnungsblatt für das Königreich Galizien und Lodomerien samt dem Großherzogtume Krakau. – Jahrgang 1907. – Lemberg, 1907. – S. 39; Baranski K. Przemieneli zagonczyky, chliboroby, chasydzi ... Rzecz o ziemi Stanisławowsko-Kołomyjsko-Stryjskiej. – London, 1988. – S. 285, 397.